

Наталія Миколаївна ПЛІСЮК,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права,
nata2579pl@i.ua

УДК 343.21

ПОТЕРПІЛИЙ У СКЛАДІ УМИСНОГО ВБИВСТВА ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ АБО В РАЗІ ПЕРЕВИЩЕННЯ ЗАХОДІВ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ ЗАТРИМАННЯ ЗЛОЧИНЦЯ

Досліджуються питання, що стосуються визначення кола осіб, які можуть виступати потерпілими в складі умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Встановлено, що у ст. 118 КК України передбачено два самостійні склади умисних вбивств і потерпілий є розмежувальною ознакою в таких складах. Відзначається, що альтернативним потерпілим, який прямо не називається у ст. 118 КК України, у складі умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони є особа, дії якої були неправильно оцінені винним як суспільно небезпечні (у стані уявної оборони). Саме враховуючи цю категорію потенційних потерпілих, обмежувати безпосередній об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 118 КК України, суспільними відносинами з приводу охорони життя лише «нападника» є неправильним. Розглядається питання про те, що слід все-таки враховувати, що не може виступати потерпілим у складі аналізованого злочину третя особа (окрім особи, дії якої були неправильно оцінені винним як суспільно небезпечні), навіть у випадках, коли шкода їй заподіюється в

ситуації необхідної оборони чи затримання особи, яка вчинила злочин.

Ключові слова: потерпілий, об'єкт злочину, умисне вбивство, перевищення меж необхідної оборони, перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Для правильного встановлення змісту безпосереднього об'єкта складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання, обов'язково слід встановити і коло потерпілих від такого складу злочину. Потерпілий визнається факультативною ознакою складу злочину і такою, яка має відношення до об'єкта злочину. Тому від того, наскільки точно встановлено коло потерпілих у складі досліджуваного злочину, залежить і правильне визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину. Адже якщо відповідно до закону потерпіла особа характеризується певними ознаками, тобто потерпілий є «спеціальним», то він визнається обов'язковою ознакою такого складу злочину і впливає на кримінально-правову кваліфікацію, а отже, і має кримінально-правове значення.

Проблеми боротьби зі злочинами проти життя, в тому числі елементи та ознаки складів цих злочинів і питання про коло потерпілих від них неодноразово досліджувалися такими вченими, як: П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, А. В. Байлов, О. А. Баранова, Ю. В. Баулін, С. Д. Бережний, С. Г. Блинська, В. І. Борисов, Л. П. Брич, Н. Г. Вольдимарова, О. В. Гороховська, В. К. Гришук, Н. А. Дідківська, В. О. Копанчук, М. П. Короленко, Є. В. Лащук, О. П. Литвин, О. М. Лупіносова, В. М. Мамчур, О. К. Марін, М. І. Мельник, В. В. Меркур'єв, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. В. Орехов, Л. А. Остапенко, Л. М. Підкоритова, В. Ф. Примаченко, А. В. Савченко, О. С. Сотула, М. І. Хавронюк та ін.

Метою статті є дослідження того, хто може визнаватись потерпілим від вчинення умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, та вплив ознаки «потерпілий» на правильне визначення безпосереднього об'єкта цього складу злочину.

У чинному КК України поняття потерпілого від злочину не визначається. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (КПК України) в ст. 55 визначається, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2].

Як зазначає Л. П. Брич, у кримінальному праві досить поширеною є тенденція, коли кримінально-правове поняття потерпілого зводиться лише до його кримінально-процесуальної суті, тобто потерпілим від конкретного злочину називають будь-яку особу, якій заподіяно шкоду

саме тим суспільно-небезпечним діянням, котре є ознакою відповідного злочину [3, с. 374; 4, с. 865–867].

В. К. Грищук називає таку ознаку складу злочину потенційним потерпілим від злочину, під яким пропонує розуміти будь-яку фізичну особу (суб'єкта охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність (КК України) суспільних відносин), якій цим злочином може бути заподіяно моральну, майнову або фізичну шкоду [5, с. 182].

Неодноразово в теорії кримінального права висловлювалися думки про те, що потерпілим у кримінальному праві є суб'єкт, якому заподіяна шкода безпосередньо злочином. Так, наприклад, В. С. Мінська та Г. І. Чечель вважали, що потерпілий — це фізична або юридична особа, якій злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода або створена реальна небезпека її заподіяння [6, с. 10, 13–14]. Згодом таку ж позицію розвивала В. Є. Батюкова, яка зазначила, що потерпілий — це фізична або юридична особа, чії права та охоронювані законом інтереси порушені чи поставлені під загрозу в результаті вчинення злочину [7, с. 34, 38]. Таку ж думку підтримують й інші дослідники [8, с. 15]. І. А. Фаргієв писав, що потерпілим може бути як фізична, так і нефізична особа, яка є суб'єктом відносин, охоронюваних кримінальним законом, якій заподіяна фізична, майнова, моральна а також інша, передбачена кримінальним кодексом шкода, що складає злочинні наслідки діяння, вчиненого винним [9, с. 32].

М. В. Сенаторов визначає потерпілого від злочину як соціального суб'єкта, охоронюваному кримінальним законом благу, праву чи інтересу якого злочином заподіюється шкода [10, с. 209].

Заслуговує на увагу і думка, що потерпілий як ознака складу злочину — це особа, якій суспільно небезпечним діянням, котре є ознакою відповідного складу злочину, заподіяно саме ту шкоду, що передбачена як ознака цього складу злочину, з певною особливістю (-ями) статусу якої закон пов'язує наявність конкретного складу злочину [11, с. 65].

Отже, вчені по-різному встановлюють поняття потерпілого від злочину, але всі вони визнають, що ним є суб'єкт, який перебуває у певній сфері суспільних відносин, тому це може бути окрема особа, певне об'єднання людей, держава та ін. Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення поняття потерпілого від злочину (потенційного потерпілого), дане В. К. Грищуком.

Визначаючи потерпілого у злочині, відповідальність за вчинення якого передбачена у ст. 118 КК України, не слід упускати: ми виходимо з того, що у цій статті передбачено два самостійні склади злочинів. І як буде продемонстровано нижче, потерпілий є розмежувальною ознакою в таких складах.

Відтак потерпілою у складі умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони може бути, насамперед, особа, яка вчинює суспільно небезпечне посягання і щодо якої винний застосовує заходи необхідної оборони, яку О. М. Лупіносова називає «нападником» [12].

Частина 1 ст. 36 КК України передбачає, що «необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту ... від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає ...». З цього нормативного положення очевидно, що для визнання особи такою, що посягає, достатньо, щоб така особа була:

- а) фізичною;
- б) вчинила суспільно небезпечне посягання (діяння, за яке передбачена відповідальність у чинному КК України) [1].

Щодо дискусійних питань з приводу поняття посягаючого слід відзначити, що в юридичній літературі наявна позиція, відповідно до якої посягаючою може визнаватися як особа, наділена всіма ознаками суб'єкта складу злочину, а також особа, яка не наділена всіма такими ознаками, а саме — особа, яка не досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, неосудна особа тощо.

Проте не отримало належного вирішення питання, кого слід вважати посягаючим при захисті від діянь, наприклад, групи осіб, якщо її учасники виконують різні ролі. Наприклад, група з декількох осіб вчиняє розбій з проникненням у житло. Один з учасників групи виконує у групі виключно роль водія. Виникає питання про можливість заподіяння йому шкоди у стані необхідної оборони, адже, з одного боку, він є учасником групи, з іншого — дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину, вчинюваного групою, така особа не вчиняє.

Такі ситуації, на нашу думку, повинні вирішуватись за правилом, що посягаючою повинна визнаватися лише особа, яка вчиняє дії, котрі утворюють об'єктивну сторону посягання.

Альтернативним потерпілим, який прямо не називається у ст. 118 КК України, у складі умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони є особа, дії якої були неправильно оцінені винним як суспільно небезпечні (у стані уявної оборони).

Саме враховуючи цю категорію потенційних потерпілих, обмежувати безпосередній об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 118 КК України, суспільними відносинами з приводу охорони життя лише «нападника» є неправильним. У той же час слід все-таки враховувати, що не може виступати потерпілим у складі аналізованого злочину третя особа (окрім особи, дії якої були неправильно оцінені винним як суспільно небезпечні), навіть у випадках, коли шкода їй заподіюється в ситуації необхідної оборони чи затримання особи, що вчинила злочин. При цьому можна розрізнити такі ситуації:

- 1) особа умисно заподіює шкоду третій особі. Наприклад, громадянин заподіює смерть особі, яка перешкоджає йому відвернути посягання, затримати злочинця тощо. У цьому випадку оцінка заподіяної шкоди повинна базуватися або на правилах крайньої необхідності, або на основі інших обставин, що виключають злочинність діяння;

- 2) при обороні або затриманні відбувається відхилення дії, у результаті чого шкода заподіюється стороннім особам. У такому випадку особа, яка обороняється (затримує), або взагалі не підлягає

відповідальності при наявності казусу, або може відповідати за необережний злочин [13, с. 77–88].

Потерпілим у складі умисного вбивства в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, є особа, яка вчинила злочин і щодо якої винний вживає заходів для затримання (ст. 38 КК України).

Згідно із ст. 38 КК України затримуватись може лише особа, яка вчинила злочин [1]. Це означає, що ст. 38 КК України не поширюється на випадки затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, дисциплінарний проступок, цивільно-правовий делікт. Правомірність затримання в таких випадках оцінюється на основі норм іншого галузевого законодавства.

Такою, що вчинила злочин, при кримінально-правовому затриманні особа може визнаватися у випадку вчинення нею:

- 1) закінченого злочину;
- 2) закінченого чи незакінченого замаху на злочин;
- 3) готування до особливо тяжкого, тяжкого чи середньої тяжкості злочину;
- 4) злочину у співучасті.

У літературі неодноразово висвітлювалось питання неточності вживання поняття «особа, що вчинила злочин». Визнати, що особа вчинила злочин, може лише суд. До цього часу особу більш правильно називати такою, яка вчинила суспільно небезпечне посягання або діяння, за вчинення якого передбачена кримінальна відповідальність. Разом з тим така підміна понять потягне за собою і зміну буквального обсягу регулювання ст. 38 КК України. Йдеться про відому в літературі проблему правової оцінки затримання осіб, які вчинили передбачені КК України діяння, але не наділені ознаками суб'єкта злочину (не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є неосудними).

Проте в цій ситуації, на нашу думку, слід все-таки погодитись з С. Г. Блинською, що «правомірним буде затримання осіб, що не є суб'єктами злочину: неосудні або особи, які не досягли віку кримінальної відповідальності, при їх спробі зникнути після вчинення суспільно небезпечного посягання» [14, с. 16].

Ми усвідомлюємо, що поняття особи, що вчинила злочин, яке вживається у ст. 38 КК України, слід розуміти через використання такого поняття, як суб'єкт злочину. Відтак такою особою слід вважати лише особу, яка відповідає всім ознакам суб'єкта вчиненого злочину. На наше переконання, такий підхід є не зовсім точним. Той, хто затримує особу, що вчинила діяння, за яке передбачено відповідальність у КК України, не може одразу ж встановити, осудна така особа чи ні, досягла вона віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, чи ні. А відтак більш доцільно було б у ст. 38 КК України, з метою узгодження термінології з тією, яка використовується у ст. 36 КК України, вести мову про «особу, яка вчинила суспільно небезпечне посягання», як це пропонувала С. Г. Блинська. А на сьогодні переконання в тому, що

затримується саме злочинець, а не інша особа, повинно ґрунтуватися на усвідомленні тим, хто затримує, очевидності злочину.

Більшість авторів вважає, що законним і обґрунтованим є затримання особи, яка вчинила будь-який злочин. Інші ж підкреслюють, що неприпустимо насильно затримувати осіб, які вчинили злочин, що не становить великої суспільної небезпеки, або вважають, що затриманню підлягають лише особи, які вчинили діяння визначеного ступеня тяжкості (наприклад, насильницькі чи такі, за які передбачене покарання у вигляді позбавлення волі). І. С. Тішкевич визнав, що право на затримання злочинця лише після вчинення такого діяння, за яке передбачене покарання у вигляді позбавлення волі [15].

Нині, виходячи зі змісту закону, правомірним вважається затримання особи, яка вчинила будь-який злочин. Законодавець не робить тут винятків, незважаючи на норму про категоризацію злочинів відповідно до їх тяжкості (ст. 12 КК України). Більш того, закон формально не обмежує і випадків, при затриманні за вчинення яких злочинів особі може бути умисно заподіяна смерть.

Отже, при аналізі потерпілого у складі умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, слід вказати, що в житті інколи мають місце випадки заподіяння при затриманні смерті особі, яка була помилково сприйнята за злочинця. У цьому випадку питання про відповідальність за заподіяння шкоди при уявному затриманні повинно вирішуватися за загальними правилами про фактичну помилку.

Таким чином, окресливши коло потерпілих у складах умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони та в разі перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила суспільно небезпечне посягання, можемо узагальнити, що безпосереднім об'єктом складів аналізованих злочинів, на нашу думку, слід визнавати суспільні відносини з приводу забезпечення захисту життя іншої (будь-якої) особи.

Законодавець надає громадянам право активно захищатися від суспільно небезпечних посягань шляхом безпосередньої оборони, затримання особи, що вчинила злочин, тощо, але це право, зміст і межі якого встановлені законом і практикою, що склалася, не є безмежним. У результаті вчинення особою посягання має місце юридичний факт із певними, доволі різноманітними правовими наслідками.

Між нападником і потерпілим виникають певні суспільні відносини, що регулюються правом, і тому приймають характер правовідносин. Частина цих правовідносин носить кримінально-правовий характер. Учасники цих правовідносин мають певні права й обов'язки. Потерпілий чи очевидець суспільно небезпечного діяння, які вирішили припинити останнє самотужки або затримати особу, що вчинила таке діяння, мають право заподіяти їй певної шкоди з дотриманням відповідних правил.

Для деяких громадян це право водночас є службовим обов'язком, невиконання якого тягне дисциплінарну, а іноді і кримінальну

відповідальність. Одночасно той, хто обороняється, зобов'язаний не перевищувати межі необхідної оборони чи заходи щодо затримання особи, яка вчинила злочин, тобто здійснювати захист (затримання) вчасно і при тому так, щоб не було явної невідповідності між ним і характером та небезпечністю посягання.

Нападник, у свою чергу, зобов'язаний перетерпіти шкоду, що заподіяна йому при необхідній обороні чи затриманні, як правовий наслідок його суспільно небезпечних дій і не вправі захищатися від контрнападу потерпілого чи іншої особи, які вдалися до активного захисту чи затримання. Він отримує право на захист лише у випадку, якщо той, хто обороняється (затримує), перевищує межі дозволеного і, отже, сам перетворюється в нападника.

Очевидно, що без порушення окресленого вище порядку, а відтак без посягання на суспільні відносини з приводу забезпечення дотримання порядку реалізації права особи на необхідну оборону та затримання особи, що вчинила злочин, складів злочинів, передбачених ст. 118 КК України, не існує.

Узагальнюючи вищевикладене, можемо констатувати, що обов'язковою ознакою складів аналізованих злочинів є потерпілий, яким може виступати:

а) у складі умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони:

1) особа, яка вчинює суспільно небезпечне посягання і щодо якої винний застосовує заходи необхідної оборони;

2) особа, дії якої були неправильно оцінені винним як суспільно небезпечне посягання;

б) у складі умисного вбивства при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця, — особа, яка вчинила злочин і щодо якої винний вживає заходів для затримання.

Зважаючи на сказане, серед перспектив подальших розвідок цього напрямку повинні бути й інші проблеми, котрі стосуються ознак складу умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Деякі моменти поняття потерпілого від злочину залишаються малодослідженими, що має велике теоретичне та практичне значення, оскільки в сучасних умовах має бути звернута першочергова увага саме на забезпечення правильної кримінально-правової кваліфікації. Вони мають важливе значення в досягненні мети індивідуалізації відповідальності.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-14 // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88
3. Брїч Л. П. Теорія розмежування складів злочинів. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.

4. Телюк О. Н. Уголовно-правовой статус потерпевшего от преступления // Научные основы уголовного права и процессы глобализации : материалы V Российского конгресса уголовного права (27–28 мая, г. Москва). М. : Проспект, 2010. С. 865–867.
5. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина. К. : Ін Юре, 2006. 568 с.
6. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения. Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1988. 151 с.
7. Батюкова В. Е. Потерпевший в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 1995. 212 л.
8. Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 310 с.
9. Фаргиев И. А. Значение признаков состава преступления, характеризующих потерпевшего // Законность. 1998. № 5. С. 31–33.
10. Сенаторов М. В. Поняття потерпілого від злочину в кримінальному праві // Вісник Академії правових наук України. 2003. № 1 (32). С. 202–210.
11. Музыка А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання. К. : Видавець Паливода А. В., 2011. 192 с.
12. Лупіносова О. М. Суб'єкт умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони // Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 47. С. 75–80.
13. Грищук В. К. Загальний, родовий та безпосередні основні об'єкти злочинів проти життя і здоров'я // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. 2002. № 1. С. 77–88.
14. Блинська С. Г. Кримінально-правова природа затримання особи, що вчинила злочин як обставини, що виключає злочинність діяння : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. К., 2006. 19 с.
15. Тишкевич И. С. Условия и пределы необходимой обороны. М. : Юрид. лит., 1969. 189 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 13 від 6 лютого 2017 року)*

Надійшла до редакції 21.02.2017

Плюсюк Н. Н. Пострадавший в составе умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны либо при превышении мер, необходимых для задержания преступника

Исследуются вопросы, касающиеся определения круга лиц, которые могут выступить потерпевшими в составе умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны либо при превышении мер, необходимых для задержания преступника. Установлено, что в ст. 118 УК Украины предусмотрено два самостоятельных состава умышленных убийств и потерпевший является разграничительным признаком в таких составах. Отмечается, что альтернативным потерпевшим, который прямо не называется в ст. 118 УК Украины, в составе умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны, является лицо, действия которого были неправильно оценены виновным как общественно опасные (в состоянии мнимой обороны). Именно учитывая эту категорию потенциальных потерпевших, ограничивать непосредственный объект преступления, предусмотренного ст. 118 УК Украины, общественными отношениями по поводу охраны жизни только «нападающего» является неправильным. Рассматривается вопрос о том, что следует все же учитывать, что не может выступать пострадавшим в составе рассматриваемого преступления третье лицо (кроме лица, действия которого были неправильно оценены виновным как общественно опасные), даже в случаях, когда вред ей причиняется в ситуации необходимой обороны или задержания лица, совершившего преступление.

Ключевые слова: потерпевший, объект преступления, умышленное убийство, превышение пределов необходимой обороны, превышение мер, необходимых для задержания преступника.

Plysiuk, N. M. The Victim as a Part of Intentional Murder in Excess of Necessary Defense or in Excess of Measures Necessary to Apprehend the Offender

The problems relating to the definition of persons who may act as part of the victims of murder in excess of necessary defense or in excess of measures necessary to apprehend the perpetrator. Established in Art. 118 of the Criminal Code (CC) of Ukraine provides for two separate murders and warehouses victim is dividing feature in these warehouses. It is noted that an alternative victim, who is not directly known in the Art. 118 CC, in the murder by exceeding the limits of necessary defense is the person whose actions have been wrongly assessed as guilty socially dangerous (in a state of imaginary defense). To take into account this category of potential victims, to limit the direct object of the offense under Art. 118 CC, public attitudes about the protection of life only «forward» is wrong. The question that should still consider that there can be a victim in the composition of the analyzed crime third party (other than the person whose actions have been incorrectly assessed guilty as socially dangerous) even in cases where the damage caused to this person in a situation of self-defense or apprehend the perpetrator.

Keywords: the victim, the object of crime, murder, abuse of necessary defense, the excess of measures necessary to apprehend the offender.

